

MILAN MYŠKA

Merita mercatorum
aneb jak tři obchodníci z Moravy a Slezska
za časů Marie Terezie
přišli k šlechtickým titulům

Vzdor po desítky let trvající nevšímavosti českých, historiků k dějinám podnikatelstva, stává se problematika dějin této sociální skupiny v posledních letech přece jen jedním z předmětů zájmu českých hospodářských a sociálních historiků¹. Mezi publikovanými výsledky sice dosud převládají studie prosopografického charakteru nad širě zaměřenými pracemi, zamýšlejícími se nad historií podnikatelstva jako sociální skupiny, to však je zcela logický a z povahy předmětu studia vyplývající stav². Téměř zcela mimo pozornost historiků zatím stála problematika formování a rozvoje kolektivní mentality této sociální skupiny, formování jejího specifického hodnotového systému, podnikatelské etiky apod., i když jde o otázky, kterým např. německá, francouzská nebo britská historiografie již po léta přikládají mimořádný poznávací význam³. Pomineme-li skutečnost, že přesto, že již ve 40. letech 20. stol., se značným předstihem např. vůči francouzskému dějepisce, vykonal v tomto směru mimořádnou průkopnickou práci F. KUTNAR svým dílem o sociálně

¹ Srov. *Podnikatelstvo jako předmět historického výzkumu*. Ed. M. Myška: *Protokoly kolokvií, konaných ve dnech 2.—3. prosince 1992 a 9.—10. prosince 1993 v Ostravě*. Ostrava 1994.

² M. Myška: *Rytíři průmyslové revoluce. Šest studií k dějinám podnikatelů v českých zemích*. Ostrava 1997, zejm. s. 11—19.

³ Srov. zejm. E. J. Hobsbawna: *Die englische „middle class“ 1780—1920*. In: *Bürgertum im 19. Jahrhundert. Deutschland im europäischen Vergleich*. Bd. 2. Hg. J. Kocka. München 1988, 83 ad.; M. J. Wiener: *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit 1850—1980*. Cambridge 1981; T. Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1800—1866. Bürgerwelt und starker Staat*. München 1987.

myšlenkové tvářnosti obrozeneckého lidu⁴, stojí tematika výzkumu této problematiky v české historiografii zcela na okraji, ve vztahu k sociální skupině podnikatelstva tu navíc působí bariéra pramenná: to, co obvykle bývá nejcenějším zdrojem informací o mentalitě sociální skupiny, totiž vlastní svědectví (německy výstižněji *Selbstzeugnisse*)⁵, se pro tuto skupinu dochovalo buď ve velmi omezené míře nebo spíše vůbec ne. Historik je zde obvykle postaven před úkol rekonstruovat kolektivní mentalitu sociální skupiny podnikatelstva na základě analýzy zpráv, které o ní zanechali příslušníci jiných, obvykle emotivně ovlivněných jedinců nebo skupin.

Jedním z dosud nevyužitých typů pramenů, které nejen skýtají možnost poznat dosti širokou škálu představ podnikatelů o hospodářských, sociálních, ale i o etických hodnotách svých činů, záměrů a projektů, ale také o hodnotících postojích příslušníků jiných socio-profesních skupin (např. státní byrokracie), představují tzv. nobilitační spisy, tedy soubory dokumentů, které uchazeči z řad obchodníků, bankéřů, manufakturistů, průmyslníků ad. předkládali císařskému kabinetu, když se pokoušeli získat pro sebe povýšení do šlechtického stavu. Protože nobilitační agenda pro české země je ve vídeňském šlechtickém archivu dochována z poměrně velmi dlouhého období, v němž se podnikatelské nobilitace vyskytují (byť v rozdílné četnosti) od přelomu 17./18. stol. do konce monarchie 1918⁶, je to i jedinečný pra-

⁴ F. Kutnar: *Sociálně myšlenková tvářnost obrozeneckého lidu. Trojí pohled na český obrozenecký lid jako příspěvek k jeho duchovním dějinám*. Praha 1948, zejm. s. 21–43. K tomu srov. nejnověji K. Štefek: *K problematice strukturalismu v Kutnarově díle*. In: *Podíl Františka Kutnara a agrárního dějepisce na formování obrazu české minulosti* [= *Z Českého ráje a Podkrkonoší*, supplementum 4]. Semily 1998, s. 184–191.

⁵ F. Redlich: *Frühindustrielle Unternehmer und ihre Probleme im Lichte ihrer Selbstzeugnisse*. In: *Wirtschafts- und sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung*. Hg. W. Fischer. Berlin 1968, s. 339–412; A. Brosziewski: *Lebensbilanzierung und Moral im autobiographischen Schreiben von Kaufleuten und Unternehmern*. „Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History” 1995, 8, s. 170–183, zejm. 178–183. O specifických problémech dochovanosti písemných pramenů pro studium *Wirtschaftsbürgertum* (např. v porovnání s *Bildungsbürger*) srov. D. Schumann: *Wirtschaftsbürgertum in Deutschland: segmentiert und staatsnah. Bemerkungen zu den Erträgen, Problemen und Perspektiven der neueren deutschen Unternehmensgeschichte*. „Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaft” 1992, 3, 378. O materiálním typu sebesvědectví viz *Bürgerliche Selbstdarstellung*. Hg. H. Haas, H. Stekl. Städtebau, Architektur, Denkmäler. Wien–Köln–Weimar 1995, s. 9–22.

⁶ Uloženy v Österreichisches Staatsarchiv-Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien, fond Adelsarchiv. Část nobilitační agendy (v rozsahu 28 kartonů) byla postoupena při spisové rozluce československo-rakouské 1920 nově vzniklému československému státu a je dnes uložena v Ústředním státním archivu v Praze. Seznam spisových jednotek viz V. Elznic: *Nobilitační spisy ve St. Ú. A. v Praze*. In: „Listy Heraldické a genealogické společnosti” 1972, 16, s. 10–11 (zde např. nobilitační spisy podnikatelů Bartoně z Donína, Kekule ze Stradonic, Kruliše-Randy, Schürera z Waldheimu, F. Zenkera ad.). V evropské historiografii byl ovšem tento pramen využíván hlavně při studiu problematiky „aristokratizace Wirtschaftsbürgertum”. Viz. např. D. Schumann: *Wirtschaftsbürgertum...*, s. 377–378.

men, umožňující sledování dobově podmíněné proměny podnikatelských mentalit.

Samotně povyšování podnikatelů (resp. v širším konceptu tzv. *Wirtschaftsbürger*) do šlechtického stavu bylo v průběhu 18. až poč. 20. stol. rozšířeno v řadě evropských států⁷. To, jak byly hospodářské aktivity občanů oceňovány a jak vysoko stavěny v hodnotovém žebříčku societ jednotlivých zemí, se potom odráželo v podílu nobilitovaných *Wirtschaftsbürger* na celkovém počtu nobilitací. Pro Rakousko v letech 1701 až 1918 spočítal Hans JÄGER-SUNSTENAU⁸ úhrnem 12408 nobilitací, z nichž většina — 10 567 připadlo na dva nejnižší šlechtické stupně „jednoduchá šlechta“, rytíři), 1563 na stav svobodných pánů a 278 na stav hraběcí a knížecí. Pokud jde o původ nobilitovaných, obchodníci, průmyslníci, bankéři — tedy podnikatelé resp. *Wirtschaftsbürger*, tvořili pouze 12%, zatímco důstojníci 49,5%, úředníci 33,4% a umělci a vědci 5,1%. Podíl podnikatelů na nobilitacích v Rakousku se přibližoval Prusku, byl však výrazně nižší, než jak byla tato kategorie zastoupena např. ve Velké Británii⁹. Na počátku 18. stol., za vlády Josefa I. (1701—1739), dosahoval podíl podnikatelstva na rakouských nobilitacích pouhých 4,5%, vzrostl za Marie Terezie (1740—1780) na 7% a dosáhl vůbec nejvyšší hodnoty za Josefa II. (1781—1790) — 18,2%.

Podle výzkumů Brigitty ANDEL¹⁰ bylo v letech vlády Marie Terezie nobilitováno cca 1290 osob (nepočítáme ty, kteří již šlechtici byli, ale byli povýšeni do vyššího stupně). Pokud jde o původ nobilitovaných, rekrutovalo se 37,7% z úřednictva, což odráželo výrazně postoj absolutní monarchie k vysokému oceňování úřednictva a byrokracie pro fungování státu. Z řad důstojníků se rekrutovalo 34,9% nobilitovaných a po 7% se podíleli umělci

⁷ K používání pojmů „podnikatel“ a „*Wirtschaftsbürger*“ viz D. Schumann: *Wirtschaftsbürger...*, s. 375—376 a zejm. H. Jaeger: *Unternehmensgeschichte in Deutschland seit 1945. Schwerpunkte-Tendenzen-Ergebnisse. „Geschichte und Gesellschaft“* 1992, 18, s. 107—132.

⁸ H. Jäger-Sunstenau: *Statistik der Nobilitierungen in Österreich 1701—1918*. In: *Österreichisches Familienarchiv. Ein Genealogisches Sammelwerk*. Hg. v. G. Gebner. Bd. 1. Lief. 1. Neustadt an der Aisch 1959, s. 3—16. V habsburské monarchii bylo pět stupňů šlechtictví: knížecí, hraběcí, stav svobodných pánů, rytířský a jednoduchý šlechtický (s nebo bez predikátu „*Edler*“). Poněkud odlišné údaje (ovšem jen pro léta 1804 až 1918), uvádí X. Waldstein-Wartenburg: *Aus dem Adelsrecht 1804 bis 1918*. In: *Adel in Österreich*. Hg. H. Siegert. Wien 1971, s. 347—366, zejm. v tab. na s. 356. K uváděným počtům je třeba připočítat ještě 14 699 nobilitací v připojených územích (Lombardie, Dalmacie, Bukovina, z toho nejvíce — 10 653 v Haliči). K tomu podrobněji srov. studii téhož autora in: „*Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*“ 17/18, 1964/65, s. 109—164.

⁹ Srov. H. Berghoff: *Aristokratisierung des Bürgertums? Zur Sozialgeschichte der Nobilitierungen von Unternehmern in Preußen und Großbritannien 1870 bis 1918*. „*Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*“ 1994, 81, s. 178—204, zejm. tab. I. Bohužel, komparativní údaje pro polovinu 18. stol. nejsou nikde v mi známé literatuře dostupné.

¹⁰ B. Andel: *Adelsverleihungen für Wirtschaftstreibende während der Regierungszeit Maria Theresias*. Diss. UNI Wien 1969, s. 232—242.

a vědci a skupina podnikatelů: obchodníci, bankéři a průmyslníci. Bylo to úhrnem 126 osob ze 103 rodin. U 13,4% nobilitovaných nebylo možné jejich socio-profesní původ identifikovat. Maximum nobilitovaných z řad podnikatelů získalo jednoduchý šlechtický predikát (78), 31 povýšeno do stavu rytířského a 17 do stavu svobodných pánů. Povýšení do hraběcího stavu se dostalo obchodníkům, bankéřům nebo průmyslníkům jen zcela výjimečně: za vlády Josefa II. to byl např. těžář Max Thaddäus Egger a bankéř a velkopřůmyslník Johann Fries nebo velkoobchodník Johann Josef Fuchs.

Z řad *Wirtschafts-* resp. *Besitzbürger* byli za časů Marie Terezie nejčastěji nobilitováni obchodníci, především obchodníci textilním zbožím, za nimi s velkým odstupem podnikatelé v manufakturním průmyslu, případně takoví, kteří průmyslové podnikání kombinovali s provozováním obchodu. Také v této skupině dominovali podnikatelé v textilních oborech, za nimi pak provozovatelé železných hutí a obchodníci železným zbožím. Téměř třetina nobilitovaných pocházela bezprostředně z rakouských zemí (přibližně 35%), hlavně z Vídně, Dolního Rakouska a Tyrolska. Téměř pětina nobilitovaných podnikatelů měla svůj původ v zemích Německé říše. Pouhá desetina nobilitovaných pocházela ze zemí České koruny, tedy z Čech, Moravy a Slezska, což silně kontrastuje s významem, jaký v rozvoji rakouského hospodářství zejm. po tzv. vratislavském míru tyto země hrály.

Z moravských a slezských *Wirtschaftsbürger* byli v době vlády Marie Terezie nobilitováni čtyři¹¹: opavský obchodník textilem a nákladník Karl Anton Czeike, novojičínský obchodník textilem Ignaz Franz Pagatsch, olomoucký obchodník a směnárník Karl Pamesberger a konečně jihlavský obchodník sukny Anton Adolf Zebo. Protože Zebův nobilitační spis je dochován v neúplnosti a pro účel naší analýzy není použitelný, budeme věnovat pozornost prvním třem osobnostem.

Co bude předmětem našeho zájmu? Chtějíce se dopátrat toho, jak se formovala mentalita nastupujícího podnikatelstva, pokusíme se analyzovat jejich vlastní argumentaci, již se pokoušeli podpořit své žádosti o nobilitaci, tj. jejich vlastními očima viděné zásluhy o prosperitu státu, společnosti resp. obce, které odrážejí jimi akceptovanou (a do určité míry též dobovou společností akceptovatelnou) stupnici hodnot. Tyto jejich názory a postoje chceme konfrontovat s konkrétní argumentací těch, kteří jako zástupci určitých institucí (vrchnostenské úřady, státní úřady, magistráty apod.) jejich postoje buď podpořili nebo s nimi polemizovali. Z této názorové kontrapozice bude snad možné usuzovat na míru totožnosti resp. rozdílnosti názorů, které o sobě vytvářeli na jedné straně podnikatelé samotní, na druhé straně jak o nich

¹¹ Österreichisches Staatsarchiv (dále: ÖSA), Allgemeines Verwaltungsarchiv Wien (dále: AVW), fond Adelsarchiv, Fach IV-D-1.

smýšlelo jejich okolí, jinými slovy — do jaké míry bylo společenské prostředí vstřícné akceptovat nově se formující mentalitu společenské skupiny podnikatelů a respektovat ji.

Když na samém počátku 19. stol. cestoval královský pruský komoří C. F. Benkowitz z Velkého Hlohova přes Vratislav, Vídeň, Terst, Benátky, Bolognu, Florencii, Řím a Neapol do Sorrenta, a v pohraničním městě habsburské monarchie Opavě ho zdržely na několik dnů průtahy rakouské byrokracie s vydáním pasu, zapsal si do svých cestovních zápisků¹² kapitulu s názvem *Der reiche Mann in Troppau*¹³. Neprozrazuje sice jeho jméno (uvádí pouze iniciály), ví však o něm, že je to „více než milionář“, člověk, který „spravuje libry, nebo spíše centnýře zlata“, bezcita, který „aber wenn jemand in den letzten Zügen liegt, und er kann ihn mit einem Kreuzer retten, so giebt er den Kreuzer nicht, sondern läßt ihn sterben“¹⁴. A co víc? Panuje o něm veřejné mínění, že všeho majetku nabyt ne tak schopnostmi a prací, ale nepoctivě, chamtivostí a hrabivostí — zkrátka prototyp maloměstského harpagona.

Všechny indicie, uwáděné na několika stránkách Benkowitzova cestopisu, nenechají znalce opavských dějin přelomu 18. a 19. stol. na pochybách. Oním opavským harpagonem nebyl nikdo jiný než jeden z nejvýznamnějších slezských podnikatelů, obchodníků suknem a manufakturistů Karl Anton Czeike¹⁵. Czeikové byli starou opavskou rodinou, která se již v několika generacích před Karlem Antonem zabývala výrobou a prodejem suken¹⁶. Svůj původ sice odvozovali od staré české šlechtické rodiny, která se do Slezska kdysi utekla před válečným nebezpečím, byla to však jen genealogická legenda, která měla rodině dopřát větší vážnosti. Benkowitz vyslovil domněnku, že rod pocházel z Těšina resp. z Těšínska, kde jeden z jeho členů založil svou existenci na vydírání z Polska prchajících zámožných konfederantů, hledajících v Těšině dočasný útluk¹⁷.

¹² C. F. Benkowitz: *Reise von Glogau nach Sorrent über Breslau, Wien, Triest, Venedig, Bologna, Florenz, Rom und Neapel. Vom dem Verfasser des Natalis*. Bd. 1. Berlin 1805.

¹³ S. 50—59.

¹⁴ Tamtéž, s. 54.

¹⁵ O něm a rodu viz Ch. d'Elvert: *Zur mähr.-schles. Adelsgeschichte XXXV. Die Freiherren und Ritter von Badensfeld*. „Notizen-Blatt der historisch-statistischen Section des k. k. Mährisch-schlesischen Gesellschaft zur Beförderung des Ackerbaues“ 1870, No 8, s. 57—58; dále A. Kettner: *Füllstein (Fulmenstein), Sednitzky, Hoditz und Badensfeld. Ein Gedenkblatt zum 50. Todestage des Eduard Silesius*. „Zeitschrift des Vereines für die Geschichte der Deutschen in Mähren und Schlesien“ 1909/10, 15, 373—378, zde hlavně s. 375.

¹⁶ Srov. J. Nirtl: *Adelige Familien in schlesischen Matriken*. „Adler. Monatsblatt der heraldisch-genealogischen Gesellschaft“ 1931/32 10, s. 216, 217, 416, 438, 499 a 526.

¹⁷ C. F. Benkowitz: *Reise von Glogau...*, s. 50—51.

Bud' jak bud', Karl Anton Czeike se narodil v Opavě 29. května 1732 v rodině soukeníka Mathese Ignaze a jeho manželky Anny Clary¹⁸. Zdá se, že jeho vlastní otec záhy zemřel a péči o rodinu převzal otčímat Johann Adam Probste, rovněž významný opavský soukeník a obchodník sukem. Probste měl mít významné zásluhy o rozvoj hornoslezského soukenictví. Údajně se zasloužil o jeho povznesení a o to, že se začalo zvolna svým postavením vyrovnávat se soukenictvím dolnoslezským, ovládajícím i velmi vzdálené trhy. Probsteovi však nebylo dopřáno díli, započaté kolem r. 1712, dokončit. V roce 1742 zemřel, navíc hospodářstvím Slezska zle oťráslý války mezi Marií Terezií a Friedrichem II., takže dílo Probsteovo zůstalo nedokončeno, dokonce spíše válečnými pohromami zle poškozeno. Jeho podnik převzal r. 1749 tehdy sotva sedmnáctiletý Karl Anton Czeike¹⁹. Tajemství svých úspěchů vysvětloval tím, že nakoupil kvalitní vlnu, dával ji spřádat zkušeným přadlákům, opatřil nové druhy barviv a módní vzory látek. Protože většina místních soukeníků byla příliš chudá, než aby mohli z vlastních prostředků obnovit práci, nabídl jim peněžité zálohy. Podobně získal pro sebe i práci soukeníků ve městech Krnově, Bílovci, Frýdku a v okolních vesnicích. Aby získal kvalitní pracovníky z jiných krajů, zakupoval ve městě volné stavební pozemky, dával na nich stavět skromné domy a v nich usazoval soukeníky, kteří byli ochotni pro něj pracovat. Zvláštní důraz kladl na získání zkušených a schopných postříhačů a apretérů, neboť to byli právě oni, kdo dávali hotovému suknu výslednou podobu.

Souběžně s péčí o výrobu rozvinul Czeike i péči o obchod. Získal nová odbytiště slezských suken v Rakousku, ve Štýrsku, Kraňsku a v Korutanech. Mimo hranice monarchie začal vyvážet prostřednictvím trhů ve Vratislavi (Prusko) a Lipsku (Sasko) i přímo do Polska, Bavorska, Valašska a Turecka. Kromě vlastních výrobků obchodoval i zbožím jiných slezských výrobců suken, kteří mu je svěřili k prodeji. V letech 1749 až 1770, tedy za pouhých dvě desetiletí, se podařilo dosáhnout zvýšení objemu slezské produkce suken o dvě třetiny, což bylo zcela v souladu s hospodářskou politikou rakouské absolutní monarchie, usilující nahradit ztrátu průmyslově rozvinuté slezské provincie.

Vedle toho přijal Czeike v r. 1758 obrovskou zakázku na vystrojení tisícíhlavé slezské zemské zbrojní hotovosti, což se neobešlo ani bez vážného ohrožení jeho života ze strany pruského nepřítele. Kolem r. 1770 Czeike zaměstnával 100 až 120 tkalcovských soukenických stavů, několik desítek postříhačů a apretérů a zadával nákladnickým způsobem práci téměř tisíci domáckých přadláků. Z velké části to prý byli lidé, kteří „pro obtíže času“ opustili své původní majetky a nyní se živí pouze prací za mzdu.

¹⁸ Zemský archiv Opava (dále: ZAO), zbirka matrik (dále: SM), Op-I-5, fol. 194. Též J. Nírtl: *Adelige Familien...*, s. 217.

¹⁹ ŌSA-AVW, Adelsarchiv, Adelsakte Czeike.

To, že se mu dosud nepodařilo vyřešit hromadnou produkci velmi jemných suken, která jsou nazývána *ganze Kniestreichertücher*, a na které měl erár velký zájem, mělo příčinu v tom, že nebylo možné dovážet z pruské části Slezska pod trestem smrti kvalitní vlnu. Ze starých zásob (ale spíše z konrabanu) se podařilo vyrobit několik kousků této tkaniny. O jejím osudu se mělo rozhodnout poté, co je nejvyšší kancléř česko-rakouské kanceláře hr. Chotek dá prověřit přísnými zkouškami.

10. října 1771 Marie Terezie nobilitovala Karla Antona Czeike s právem používat predikátu „von Badenfeld“ (v původním diplomu nesprávné „von Gnadenfeld“). Nobilitace se vztahovala nejen k jeho osobě, ale také na jeho potomky v mužské i ženské linii. Postupně se mu dostalo dalších poct a privilegií. R. 1782 mu bylo dovoleno založit v hlavních městech jednotlivých rakouských provincií a ve Vídni prodejní sklady svých výrobků a směl je označit štítem s c. k. orlicí. 18. května 1779 jej císařovna vyznamenala Zlatým řetězem za zásluhy a 8. dubna 1788 jej povýšil císař Josef II. do stavu rytířského. Krátce nato, 21. dubna 1788, získal inkolát pro Čechy.

Karl Anton Czeike byl dvakrát ženat. Z prvního manželství s Barborou (+ 2. června 1791) se narodily děti Karl, Franz, Josef a Emanuel. Druhé manželství uzavřel s Josefou, roz. Jahnovou (+ 3. července 1830)²⁰.

Bohatství Czeikeho rychle rostlo, jak na to ostatně poukazoval už zmíněný autor cestopisu. Ani tento slezský obchodník a manufakturista nevybočil z tehdejších zvyklostí jeho stavu a tesauroval část svého kapitálu do pozemkového majetku. R. 1788 koupil za téměř 400 000 zlatých vrbovské dominium Fulnek s renezančním zámkem a obrovskou výměrou úrodné kravařské půdy²¹. R. 1791, poté, co ztroskotál projekt založení opavské diecése, jejíž hospodářskou existenci měl zajišťovat někdejší lenní statek olomouckého arcibiskupství Slezské Rudoltice²², koupil panství Slezské Rudoltice, Fulštejn a Dolní Pavlovice za 113 000 zlatých a konečně 1792 statky Hukovice, Štítina a Klokočov ve Slezsku²³. Byly to ve své době pravděpodobně největší tezaurace pozemkového majetku v rukou měšťanského podnikatele ve Slezsku.

Karl Anton Czeike von Badenfeld, nesporně největší a nejvýznamnější postava z řad slezského podnikatelstva proto-industriální éry, zemřel v Opavě

²⁰ J. Nirtl: *Adelige Familien...*, s. 216.

²¹ F. J. Schwoy: *Topographie vom Markgrathum Mähren* 3. Brünn 1794, s. 45–47; G. Wolny: *Die Markgrafschaft Mähren, topographisch, statistisch und historisch geschildert*. Bd. 1. Prerauer Kreis. Brünn 1835, s. 124.

²² B. Demel: *Der Plan einer Bistumsgründung in Troppau in den Jahren 1773–1777*. In: *Archiv für Kirchengeschichte von Böhmen–Mähren–Schlesien* 5. Königstein/Taunus 1978, s. 101–183, zde hlavně s. 122.

²³ F. Ens: *Das Oppaland oder der Troppauer Kreis nach seinen geschichtlichen, naturgeschichtlichen, bürgerlichen und örtlichen Eigenthümlichkeiten* 4. Wien 1837, s. 145–148; tamtéž 3, s. 310.

22. července 1809²⁴. S jeho skonek však neskončila podnikatelská činnost rodu. Uspěšně v ní pokračovali jeho synové a vnukové, z nichž zvláště vynikl vnuk Johann Czeike, zakladatel a provozovatel v r. 1810 v Opavě založené manufaktury (zemské tovární oprávnění uděleno moravsko-slezským zemským guberniem v Brně 4. ledna 1811) na jemná sukna²⁵.

Druhý z moravskoslezských kupců, povýšený za Marie Terezie do šlechtického stavu, byl novojičínský obchodník sukem Ignaz (též Ignatius) Franz (Franciscus) Pagatsch²⁶. Narodil se v Novém Jičíně 2. ledna 1721 v rodině soukenického tovaryše a obchodníka Franze Pagatsche a jeho manželky Elisabethy²⁷. I ta byla dcerou soukenického obchodníka Wentzela Reiserera a pocházela z Nového Jičína (sňatek uzavřen asi 18. srpna 1709)²⁸. Rodina Pagatschů byla sice usazena v tehdy prosperujícím středisku řemesel a obchodu na severovýchodě Moravy už od 17. stol., nebyla však místního původu. Praděd Georg Pagatsch pocházel z Polska z města Belsu v belském vojvodství a uváděl o sobě, že je „adelig gebürtig“²⁹, což může být nejspíš rovněž neprokázanou genealogickou legendou, jež měla nově příchozímu dodat společenské úcty a vážnosti. Zde, v Markrabství moravském, si zařídil velký obchod a do císařských magazinů ve Vídni dodával ke spokojenosti jejich správce vosk. Purkmistr a rada Nového Jičína dosvědčily 1. července 1756 na základě záznamu v městském manuálu, že rodina Pagatschů přesídlila do města r. 1662 a také v tomto roce obdržela měšťanské právo³⁰. Také Otec Franze Ignaze Pagatsche Franz Andreas byl obchodník. Po 40 let vedl řádné obchody a staral se o odbyt vlnářských výrobků pro více než 100 místních a okolních tkalců vlněných látek. Zřejmě na základě doporučení krajského úřadu v Přerově se stal dodavatelem tzv. Sechßiger Tücher, která „bez jakéhokoliv zisku a ziskového úmyslu“ dodával c. k. garnizoně ve Vídni. Ráj pro podnikatelské aktivity Andrease Pagatsche se otevřel poté, co Rakousko bylo na počátku 40. let 18. stol. zataženo do válek o rakouské dědictví a do válek o Slezsko. Pagatsch tehdy na vlastní náklad vystrojil „jako projev loyality a oddanosti k císařovně na vlastní náklady“ jednoho vojáka a vybavil ho prostředky, potřebnými k opatrování proviantu. Vojáčka pak vyslal do první slezské války, aby

²⁴ J. Nirtl: *Adelige Familien...*, s. 217.

²⁵ Státní okresní archiv (dále: SOKA) Opava, Archiv města Opavy 1247—1945, kart. 200 (pozůstalostní spisy továrníka Johanna Czeike, + 1826).

²⁶ Základní životopisné informace viz *Biografický slovník Slezska a severní Moravy*. Ed. M. Myška. 5. Strava—Opava 1996, 87.

²⁷ ZAO, sbírka matrik, sign. NJ-I-2.

²⁸ ZAO, sbírka matrik, sign. NJ-I-4.

²⁹ Dále se opírám o nobilitační spis Pagatschův v ŐSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1.

³⁰ Tamtéž, dobrozdání purkmistra a rady Nového Jičína z 1. 7. 1756.

bojoval za vítězství rakouských korouhví. Obdobný čin ozdobil též jméno Pagatschova tchána, obchodníka Daniela Jäniga.

Mezitím dospíval mladý Franz Ignaz Pagatsch. V roce, kdy vypukla válka o rakouské dědictví, mu bylo sotva dvacet let. To měl už za sebou nedokončená „studia humaniora et philosophica, o nichž nevíme nic bližšího, protože se brzy věnoval „jiným vědám a vykonával rozličné studijní cesty“. Zapojil se do otcova obchodního podniku a postupně přejímal odpovědnost za jeho chod. Z ne zcela jasné zmínky ve spise, kterým se uchází o nobilitaci, stanul v čele otcova obchodu někdy v letech 1746/47. V té době se také oženil, neboť se zdá, že záznam o narození Marie Elisabethy Rosalie Pagatschové v novojičínské křestní matrice je prvním záznamem o narození dětí v jeho rodině³¹. Své obchodní podnikání postavil Pagatsch na pevnější základnu hlavně díky kontraktu, který se mu podařilo 26. listopadu 1756 uzavřít s náčelníkem c. k. vojenského výstrojního magazínu ve Vídni³². Bylo to krátce poté, co Rakousko obnovilo svůj zápas o Slezsko s Friedrichem II. v tzv. sedmileté válce a naléhavě potřebovalo dozbrojit svou armádu. Pagatsch se ve smlouvě zavázal, že v období od 1. prosince 1756 až po konec roku 1757 bude každý měsíc dodávat do vídeňského výstrojního skladu po 600 kusech bílého monturního sukna šířky jednoho a půl lokte v osvědčené kvalitě. Pro tak rozměrnou zakázku si Pagatsch opatřil jako dodavatele soukeníky nejen z Nového Jičína, ale i z Příbora, Brušperku, Starého Jičína, Oder a Místku. Smlouva zabezpečovala pevné nákupní ceny (při délce 18 loktů 15 zlatých, při délce 21 loktů 18 zlatých). V ceně už byly zahrnuty i náklady na dopravu. Příklad od případu měly být stanoveny ceny, pokud bude erár požadovat sukna v červené, zelené nebo jiné barvě. Byl, což bylo v té době docela neobvyklé, stanoven i fixní den dodávek do Vídně — vždy 8. den po skončení měsíce. Zboží pro výstrojní magazin bylo opatřeno zvláštním pasem, který je osvobozoval od placení povinných mýt. Rakouský erár, aby podnítil Pagatschovu podnikavost, poskytl na celou zakázku zálohu ve výši 2000 zlatých, jež měla být zúčtována po ukončení smlouvy. Zdá se, že smlouva byla prodlužována i v dalších letech: v průběhu let 1758 až 1761 dodal Pagatsch erárnímu skladu ve Vídni dalších 14 000 kusů sukna a v dalších letech dokonce 20 000 kusů, což je neklamným svědectvím obrovského rozsahu jeho podnikání, v kraji severovýchodní Moravy zcela nevidaném. Dodávky Pagatschovy do monturního skladu ve Vídni za rok 1757 dosahovaly např. více než třetiny celkového objemu, jaký měla výroba suken v nejvýznamnějším centru vlnářské výroby na Moravě v Jihlavě v uvedeném roce (necelých 20 000 ks různé šíře)³³.

³¹ ZAO, sbírka matrik, sign. NJ-I-6.

³² ŌSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1, opis obchodního kontraktu z 26. 11. 1756.

³³ F. Mainuř: *Vlnářství a bavlnářství na Moravě a ve Slezsku v XVIII století* [= *Opera Universitatis Brunensis, Facultas Philosophica* 66]. Brno 1960, s. 102—103.

Svou loyaltitu rakouskému eráru prokázal Pagatsch, podobně jako za první slezské války jeho otec tím, že do sedmileté války vystrojil a svým nákladem vydržoval dva jízdní vojáky.

V lednu 1757, tedy krátce poté, co uzavřel pro sebe i pro erár výhodnou smlouvu o dodávkách sukna, požádal Pagatsch císařovnu o povýšení do šlechtického stavu. Toho se mu, po souhlasných doporučeních např. novojičinského magistrátu, dostalo dekretem z 24. května 1757. Kromě udělení erbů bylo mu dovoleno používat predikátu „von Paburg“³⁴.

Pagatsch však pomýšlel výše. Když r. 1758 vnikla pruská vojska i na území Moravy a v souvislosti s obléháním Olomouce byl i samotný Nový Jičín ohrožen vojenskými operacemi, Pagatsch nadále plnil své povinnosti vůči vídeňskému monturnímu skladu. To jej podnítilo zřejmě k tomu, aby v červnu 1760 požádal o povýšení do stavu rytířského. Tento pokus hlavně na zákrok moravské komory a reprezentace, jak o tom ještě uslyšíme, nebyl úspěšný. Teprve o tři léta později, kdy už byl dvaadvacetiletý Pagatsch i vlastníkem velkostatku Hustopeče na Moravě (zakoupen 28. ledna 1763 za 141 000 zlatých)³⁵, byl 23. února 1763 povýšen do rytířského stavu³⁶.

Kariéra olomouckého obchodníka koloniálním a smíšeným zbožím a směnárníka, který si o sobě v podání císařovně Marii Terezií z r. 1762 dovolil napsat „ich in Olmütz ein Negotiant der ersten Classis sey“³⁷ — Karla Pamesbergera, byla úzce svázána s hospodářskou konjunkturou „druhé hlavního města Moravy“, jež byla iniciována přestavbou města na tereziánskou pevnost v letech 1742 až 1756³⁸. Zpráv o jeho podnikatelských začátcích a rodinných vazbách nemáme. Víme o něm, že patřil k nej přednějším z olomouckých obchodníků a směnárníků. Udržoval přímé obchodní kontakty s Francií, Anglií, Holandskem, s městy Gdaňskem a Frankfurtem n. M. Za první slezské války, v době přímého ohrožení Olomouce pruským vojskem na konci r. 1741 a počátku r. 1742, vystrojil na vlastní náklad dva dragouny pluku arcivévody Josefa a vydržoval je v poli, což už tehdy císařovna odměnila udělením zlaté záslužné medaile³⁹. Významně se podílel na obraně olomoucké pevnosti za jejího obléhání pruskými vojsky v dubnu až červenci

³⁴ Erb: příčně půlený štít, horní část červená, dolní modrá. V horní polovině horní části stříbrné váhy, pod jejich středem pětistá zlatá růže se zelenými meziplátky. V polní části štítu stříbrná ovce v pokroku. Viz ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1.

³⁵ G. Wolny: *Die Markgrafschaft...*, Bd. 1, s. 191.

³⁶ ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1, ratířský diplom z 23. 2. 1763.

³⁷ ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1, podání císařovně, došlé do cí. kanceláře 17. 4. 1762.

³⁸ *Malé dějiny Olomouce*. Ed. J. Bartoš. Ostrava 1972, s. 77 ad.

³⁹ ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1, cit. podání.

1758⁴⁰. Poskytl tehdy vojenskému velitelství Olomouce v době finanční nouze úvěr na nákup materiálu, potřebného k obraně města, dal k dispozici zásoby svého obchodního skladu a spolu s kroměřížským poštmistrem se s nasazením života staral o to, aby z obležené Olomouce mohla být přes nepřátelské linie pronášena důležitá vojenská korespondence.

Pamesberger byl zřejmě považován i za odborníka v komerčních vědách. Jeho znalostí a směnárnických zkušeností bylo využito, když se připravoval nový obchodní a směnárnický řád pro Markrabství moravské, na jehož konečné úpravě se výrazně podílel. V místních podmínkách olomouckých panovalo o něm povědomí, že usiluje o uchování ekonomické stability hospodářského života. Když totiž po smrti jiného významného olomouckého podnikatele a obchodníka Petra Pino byly zjištěny v účetnictví závodu vážné nedostatky, přímo ohrožující jeho další fungování, na žádost vdovy Marie Veroniky Pino a provdané dcéry Marie Franciscy Ronchinové se ujal uvedení věcí do pořádku právě Pamesberger — a to úspěšně.

Po neúspěšném obléhání olomoucké pevnosti v r. 1758 pruskými jednotkami Marie Terezie v euforii nad dosaženým výsledkem povýšila velitele posádky Marschalla do hraběcího stavu a členům městské rady udělila jednoduché šlechtické tituly⁴¹. Karl Pamesberger, cítě se zřejmě opomenut, požádal 29. listopadu 1758 císařovnu o udělení titulu komerčního rady. Narazil na nečekaný odpor zemských institucí, zejména brněnského manufakturního úřadu. Ten totiž, jak dal najevo přípisem z 30. června 1759, podnikatelskou činnost Pamesbergerovou sice uznává, avšak má spíše za to, že jeho motivací nebylo prospívat celku, ale především sobě. Detailně se budeme argumentací zabývat v další kapitole o podnikatelské mentalitě. A tak, místo titulu komerčního rady, jemuž zřejmě Pamesberger přikládal větší honor než titulu šlechtickému, obdařila císařovna olomouckého měšťanského obchodníka a směnárníka 8. května 1762 šlechtickým titulem s predikátem „von Kettenburg”⁴².

Zdá se však, že výtky brněnského manufakturního úřadu na adresu Pamesbergera nebyly tak zcela liché⁴³. Od chvíle, kdy byla žádost o titul komerčního rady zamítnuta, se přece jen v jeho podnikatelských aktivitách objevily některé nové prvky. Od hromadění kapitálu, získaného obchodem a peněžními operacemi, se jeho zájem pozvolna obracel k investicím do

⁴⁰ Pamesberger, m.j. majitel domu U zlatého jelena na Horním nám. v Olomouci, „zasloužilý obránce města při pruském obležení 1758”, patřil zřejmě též k mecenášům Mozartovy rodiny, která na podzim 1767 pobývala v Olomouci na útěku před Vídní zaplavenou epidemií černých neštovic. Srov. J. Fiala: *Mozartové a staré divadlo v Olomouci*. „Ročenka Státního okresního archivu v Olomouci” 1992, 1 (20), s. 67.

⁴¹ *Malé dějiny...*, s. 81.

⁴² ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1, diplom z 8. 5. 1762.

⁴³ Tamtéž, vyjádření manufakturního úřadu v Brně z 30.6. 1759.

výrobních činností, tedy k podpoře „des Landes-Manufacturen und Fabriquen-Wesen“, jak to požadoval manufakturní úřad. První zprávu o tom máme z ledna 1763⁴⁴. Tehdy se totiž Pamesberger rozhodl ve spolupráci s litovelskými podnikateli Ignatzem Lindnerem a Christianem Büglem, původně tkalci, vytvořit výrobně-obchodní kompanii, která by provozovala výrobu a obchod tehdy na Moravě málo rozšířeného druhu vlněné tkaniny — šerku neboli hasasu. Zatímco Pamesberger vložil do kompanie 2000 zlatých, podíl obou litovelských tkalců spočíval v tom, že za tyto peníze měli nakoupit surovinu (hrubá česaná vlna), zadávat ji k zpracování tkalcům, hotové výrobky od nich přejímat, vyplatit jim mzdu a postarat se o výhodný rozprodej hotového zboží. Šlo tedy v podstatě o nákladnickou faktorii, založenou na rukodělné technologii a domácí práci, v níž vlastně Pamesberger fungoval jako „Kapitalgeber“, zatímco zbývající společníci měli organizovat a zabezpečovat provoz. Pro dílo byli získáni tkalci ze Zábřehu, Litovle, Mohelnice a Loštic. Už první hotové zboží bylo s úspěchem odebráno do skladů v Terstu. Tři společníci se podle smlouvy z 1. ledna 1763 měli o výnosy dělit rovným dílem a pokud se výnosy nedostaví hned v počátku, měli spolupracovat tak dlouho, až se podnik stane ziskovým.

Druhou investicí Pamesbergerovou do výrobního sektoru měl být jeho podíl na založení a provozu potašárny na boskovickém panství. Potašárna či jak se tehdy psalo „AllaunHütte“ měla být společným podnikem s majitelem a vrchností boskovického dominia hr. Leopoldem Dietrichsteinem. Pamesbergerův podíl byl 10 000 zlatých, přitom první biancosplátka byla již zaplacená ve výši 6 000 zlatých. Poněkud nejasné jsou zprávy o Pamesbergerově podílu na založení a provozu manufaktury na výrobu plyše v Šumperku. Jde zřejmě o součást pokusů zemských orgánů iniciovat tuto v zemi dosud nezdомácnělou branži textilní výroby, které měly být financovány z příspěvků moravských obchodníků a manufakturstů. Sám Pamesberger přiznal svůj podíl asi 1000 zlatých a ochotu podílet se na dalších investicích⁴⁵. Šlo zřejmě o podnik, jež se státní podporou začal v r. 1760 budovat v Šumperku jistý Monsé, sice schopný podnikatel, ale téměř zcela bez prostředků potřebných k investování⁴⁶. Pamesbergerův vztah k výrobním aktivitám i poté, co se o ně začal vážněji zajímat, zůstával v podstatě na úrovni jakéhosi „úvěrování“ manufakturní výroby a nepředstavoval skutečné přelíčení obchodního kapitálu do sféry průmyslové.

Také Pamesberger v určitém stadiu své podnikatelské „zralosti“ tesauroval kapitál, akumulovaný v obchodní a výrobní činnosti, do pozemkového majetku. 14. září 1765 totiž koupil za 125 500 zlatých východomoravské panství

⁴⁴ Tamtéž, viz opis smlouvy z 1. 1. 1763.

⁴⁵ Tamtéž, viz dopis hr. Leopolda Schlicka moravskému zemskému guberniu z 25. 5. 1764.

⁴⁶ F. Mainuš: *Vlnářství a bavlnářství...*, s. 158.

Paskov, jež později přešlo koupí na hr. Josefa Mitrovského na Nemyšli a Hrabyni⁴⁷.

Už před lety upozornil František KUTNAR⁴⁸, že osvícenský stát teoreticky i prakticky, původně z egoistických zájmů produkčních, ale též fiskálních a mocenských, zdůrazňoval význam nových složek obyvatelstva pro stát a společnost, a tak narušoval vžitou představu o „neměnné hierarchii hodnot společenských skupin“. Produktem toho bylo mimo jiné, že předmětem nobilitací se staly nové, dotud opomíjené společenské skupiny, jejichž význam pro rozvoj „státu blahobytu“ si habsburské vlády začaly plně uvědomovat. Pokusme se nyní analyzovat hodnotový systém, relevantní pro nobilitační praxi habsburské monarchie ve vztahu k uchazečům z řad obchodníků, manufakturistů resp. bankéřů, usilujících o šlechtické tituly. Pokud to prameny dovolí, pokusíme se konfrontovat na jedné straně názory *Wirtschaftsbürger* o sobě s modelovým hodnotovým systémem, který byl relevantní pro ty, kdo o udělování titulů rozhodovali a o nichž lze *cum grano salis* uvažovat, že reprezentovali obecné povědomí o společenské skupině podnikatelstva.

Ve starší evropské historické literatuře převažoval názor, že jedním z nejfrekventovanějších prostředků, které usnadňovaly a urychlovaly nobilitaci osobností z podnikatelských kruhů, představovala držba pozemkového majetku. Vycházelo se z předpokladu, že držba panství a s ní spojené proměny životního stylu povedou ke sblížení nobilitovaných osob s tradičním aristokratickým prostředím⁴⁹. Ověřování této hypotézy konkrétními výzkumy (zejm. pro Prusko a Vel. Británii) prokázalo, že lze vyloučit přímou korelaci těchto dvou faktorů. Také při studiu našeho „vzorku“ nobilitovaných podnikatelů z Moravy a Slezska v době Marie Terezie se prokázalo, že ani v jednom případě tezaurace majetku do pozemkového vlastnictví nepředcházela nobilitaci⁵⁰. Czeike získal koupí první panství (Fulnek) sedm let po získání šlechtického titulu, Pagatsch šest a Pamesberger tři roky. Na druhé straně je třeba

⁴⁷ G. Wolny: *Die Markgrafschaft...*, Bd. 1, s. 371.

⁴⁸ F. Kutnar: *Sociálně myšlenkova...*, s. 23.

⁴⁹ Srov. diskusi o Zunkelově feudalizační tézi, vyslovené v díle F. Zunkel: *Der Rheinisch-Westfälische Unternehmer 1834—1879*. Köln 1962, s. 107—121 a též: *Industriebürgertum in Westdeutschland*. In: *Moderne deutsche Sozialgeschichte*. Hg. H.-U. Wehler. Köln 1968, s. 309—341. K tomu W. Zorn: *Unternehmer und Aristokratie in Deutschland*. „Tradition“ 1963, 8, s. 241—254. Polemicky k tomu H. Kaelble: *Wie feudal waren die deutschen Unternehmer? Ein Zwischenbericht*. In: *Beiträge zur quantitativen vergleichenden Unternehmensgeschichte*. Hg. R. Tilly. Stuttgart 1985, s. 148—171; *The German Bourgeoisie. Essays on the Social History of the German Middle Class from Late Eighteenth to the Early Twentieth Century*. Eds. G. Blackburn, R. J. Evans. London 1991, s. 1—45. Srov. též H. Berghoff: *Aristokratisierung...*, zejm. s. 192—194 a D. Schumann: *Wirtschaftsbürgertum...*, s. 377.

⁵⁰ Dalé, pokud neuvedu jinak, se opírám o nobilitační spisy Czeike, Pagatsch a Pamesberger v ŮSA AVW, Adelsarchiv, Fach IV-D-1.

podtrhnout, že dvorské kanceláři nebylo lhostejné, zda uchazeč o šlechtický titul pozemkový majetek vlastnil či nikoliv. V případě Pagatschové poté, co koupil velkostatek Hustopeče na Moravě, s uspokojením kvitovala, že díky tomu „das Geld im Land bleibt, andere Capitalien aber außer Landes kommen können“. Pozemkový majetek byl tedy vnímán v merkantilistickém duchu tak, že představuje kapitál, který je v zemi trvale fixován a nemůže být již vyvezen mimo její hranice. O to cennější a více oceňováno bylo, že tento majetek vznikl z obchodu se zahraničím, že to tedy byl kapitál do země přivezený. Nesporně není náhodou, že vzdor dříve neúspěšnému pokusu Ignaze Franze Pagatsche získat povýšení do rytířského stavu (1760), byl za pouhý měsíc po koupi Hustopeče jeho šlechtický titul polepšen na stupeň svobodných pánů.

Nesporně důležitým faktorem, který usnadňoval podnikatelům z občanských řad přístup k šlechtickým titulům, byla míra jejich loyality k dynastii, věrnost státu a zemi mimo sféru jejich nejvlastnějších aktivit — tedy hospodářství⁵¹. Šlo zřejmě o hodnotu, která musela být respektována uchazeči o nobilitaci ze všech sociálních vrstev. U *Wirtschaftsbürger* však měla přece jen poněkud odlišný rozměr než např. u státní byrokracie nebo důstojnictva, kde loyality k dynastii a státu patřila jaksi k „služebním povinnostem“. Všichni naši tři uchazeči o nobilitaci ve svých podáních panovníci pečlivě dbali o výčet tohoto druhu svých zásluh: bylo to např. vystrojení a vydržování vojáků za slezských válek, poskytování bezúročných úvěrů vojenské pokladně v době pruského obléhání Olomouce, nezištná výpomoc špatně zásobovaným vojenským jednotkám poskytnutím zboží z vlastních skladů nebo dokonce, jak uvedl Pamesberger, organizování tajné dopravy vojenských zpráv přes nepřátelské linie z obležené Olomouce.

Svou roli hrála také stará a ušlechtilá rodinná tradice, tedy něco, co bylo považováno za samozřejmé u historické šlechty. Zřejmě snaha dostat tomuto nepsanému desideratu nobilitace vedla k tomu, že do žádostí o nobilitaci jak Karla Antona Czeike tak Ignatze Franze Pagatsche byly vmanipulovány genealogické legendy, nesměle prokazující jejich „dávný, leč zapomenutý“ šlechtický původ. Z reálnější základny pak vycházely zprávy o zásluhách jejich rodičů a prarodičů o hospodářskou prosperitu měst a zemí a olomoucký Pamesberger se odvolával navíc na zásluhy svého bratrance Andrease Maximiliana, který od r. 1734 působil jako člen českého poselstva v Řezně nejprve jako tajný kancelista, později jako expeditor a konečně jako depešní sekretář a významně sloužil zájmům habsburské dynastie.

Nejvlastnější hodnotovou sférou, relevantní pro nobilitace obchodníků, manufakturstů nebo peněžníků, byly pochopitelně zásluhy na hospodářském poli. Právě zde se hodnotová kritéria *Wirtschaftsbürger* samotných na jedné

⁵¹ Jak ukazuje H. Berghoff: *Aristokratisierung...*, s. 192–193, tyto vlastnosti byly vysoce oceňovány např. také při nobilitacích pruských *Wirtschaftsbürger*.

a dvora, dvorských, zemských a vrchnostenských úřadů a magistrátů na druhé straně jakožto reprezentantů „veřejného“ mínění rozcházely nejvíce. Podstatná část toho, co *Wirtschaftsbürger*, usilující o nobilitaci, považovali za zásluhy hodné mimořádného ocenění, byla veřejným míněním ostatních složek společnosti považována za samozřejmou součást jejich aktivit v hospodářské sféře: tak jako bylo samozřejmou povinností důstojníka sloužit dynastii u přiděleného pluku a v případě potřeby bojovat se zbraní proti nepříteli, tak bylo samozřejmou povinností a nejvlastnější náplní činnosti obchodníka financovat a zprostředkovávat směnu zboží, manufaktury financovat a organizovat výrobu zboží atp. Určování hranice mezi tím, co bylo samozřejmou povinností každého stavu a tím, co bylo něčím navíc, co přinášelo prospěch nejen samotnému podnikateli, ale státu, zemi, obci a společnosti, se stávalo nejčastěji předmětem kontraverzí v průběhu nobilitačních procesů.

Když se např. olomoucký obchodník Pamesberger pokoušel o získání titulu komerčního rady a potom o nobilitaci, nenašel podporu zemského manufakturního úřadu. Ten totiž to, co Pamesberger vydával za své zásluhy, považoval za samozřejmost, vyplývající z jeho profese obchodníka a směnárníka, a naopak v jeho aktivitách postrádal hospodářské činy, které by skutečně prospívaly dynastii, zemi a společnosti: „...sein Gewerb aber mehr auff blösen aigenen Nutze abziehle, als das solches in das Landes-Manufakturen und Fabriquen-Wesen, wodurch dem Land ein beträchtlicher Vorthail zuwachsete, einen eigentlichen Einfluß hätte [...]“ Naopak doporučoval počkat s udělením titulu až poté, kdy Pamesberger část svých zisků investuje do založení nějaké „Fabrique“, nebo jinému manufakturstovi poskytne část svého kapitálu k založení podniku resp. napomůže výrazně k tomu, aby v zemi vyráběné zboží bylo vyváženo a prodáváno do zahraničí. Skutečně teprve poté, kdy byly tyto podmínky alespoň zčásti naplněny, byla jeho „merita“ shledána postačujícími a Pamesbergerovi byl udělen šlechtický titul. Také v případě novojičínského Pagatsche moravská reprezentace a komora nepodpořila jeho požadavek o povýšení do stavu rytířského, neboť jím uvedené dodávky výstrojního materiálu pro armádu „als Meriten für den Ritterstand nicht genug seien, zumal der Supplicant für die Lieferungen ja Bezahlung erhalte und davon eher Nutzen als Schaden hat [...]“

Zdá se, že ještě hlubší byla propast mezi smýšlením podnikatelské vrstvy o sobě a širokých kruhů ostatní společnosti, zejména měšťanské, o ní. Podnikatel byl vnímán okolním společenským prostředím jako cizorodý prvek, odlišující se jak motivací svých činností tak prostředky, kterých k naplnění svých podnikatelských cílů používal. Bylo tomu tak především proto, že jak tyto motivy, tak cíle a prostředky byly v rozporu s tradičními způsoby obživy většiny městského středního stavu, ale především s jejich etickými normami, zejm. např. s hodnotovou klasifikací konkurence a sociální nerovnosti, pokud se vyvíjela mimo petrifikovanou stavovskou diferenciaci. Velmi výstižně po-

stihuje smýšlení maloměstské společnosti na přelomu 18. a 19. stol. o podnikatelích cestopisná črta už zmíněného F. C. Benkowitze, který byl nucen strávit několik dní v Opavě. Čekání na vyřízení byrokratického zádrhele s cetovním pasem využil k poznávání životního stylu a mentality obyvatel slezského hlavního města. Nás v této souvislosti zajímá, jakými mentálními vzorci a měřítky oceňovala zdejší společnost osobnost nejvýznamnějšího a v celé zemi známého podnikatele Karla Antona Czeike z Badenfeldu, v době Benkowitzovy návštěvy již nositele rytířského titulu a majitele několika slezských a moravských panství, jedné z nejzámožnějších osobností v rakouském Slezsku.

Ve společenském nazírání byla tato osobnost identifikována veskrze negativními znaky. Už jeho fyzický zjev je líčen tak, aby vyvolal odpudivé představy (malý scvrklý mužík v omšelé červené čapce, mdlého rozumu, nevlídného chování vůči přichozím)⁵². Jeho duševní obzor je zástupně představen poukazem na to, co čte: účty, kvitance, směnky a podobné písemnosti, nikdy žádná skutečná kniha⁵³. Czeikův podnikatelský etos je redukován na bezhlavé hromadění bohatství, jež má zase jen a jen sloužit další reprodukci peněz. Jako druhá stránka této odpudivé podnikatelské mentality je prezentována absolutní lhostejnost k jiným občanům, jejich potřebám, absence jakéhokoliv soucitu k strádajícím a potřebným. Obecná představa o původu jeho bohatství je vzdálena tomu, jak svou podnikatelskou kariéru vnímal on sám. Ne píle, spořivost, pracovitost, ale bezohledné odírání na něm závislých tkalců, kteří pod trvalou hrozbou ztráty odbytu se podřizovali jeho neúnosně vysokým nárokům a nízkým mzdám. A on skládal tolar k tolaru, až nashromáždil v jediné generaci tak obrovské bohatství. V závěru své odpudivé charakteristiky opavského harpagona Benkowitz shrnuje mínění Opavanů: budou „feiern den Tag, wenn dieser Mann stirbt, feiern den Tag, wo er hingerufen wird von jenen ernsten Richter, um Rechenschaft abzulegen, wie er die ihm anvertrauten Güter anwandte, wie viel Nackte er kleidete, wie viel Kranke er erquickte, wie viel Hungerige er speiste, wie viel Unglückliche er glücklich machte, wie viel Elende er aus den Elende rettete [...] Darum feiert den Tag, Troppauer, wo er aus eurer Mitte genommen wird!“⁵⁴ Tuto charakteristiku lze chápat nejen jako charakteristiku jednoho konkrétního podnikatele, ale jako svého druhu stereotyp, jež si společnost utvářela o podnikatelstvu jako společenské skupině. Je zajímavé, že obdobnými vlastnostmi jako podnikatele Karla Czeiku z Badenfeldu by bylo možné obdařit nejedného příslušníka slezské nebo moravské historické šlechty, ale v mentalitě a hodnotovém systému širokých vrstev zřejmě šlechtic zaujímal už jiné postavení.

⁵² C. F. Benkowitz: *Reise von Glogau...*, s. 55–56.

⁵³ Tamtéž, s. 57.

⁵⁴ Tamtéž, s. 54–55.

Zdá se tedy, že zárodky mentality raného podnikatelstva (*Wirtschaftsbürger*) proto-industriální éry se formovaly již w době vlády Marie Terezie v souvislosti z důrazem, jaký tato vláda kladla na rozvoj hospodářství dědičných habsburských zemí. Zajímavým pramenem, umožňujícím nahlédnout do mentalit a hodnotových systémů vznikajícího podnikatelstva, byly žádosti, kterými jednotlivci z podnikatelských řad žádali panovníci o udělení čestných titulů (např. komerčních radů) nebo o nobilitaci. Přehled zásluh, jimiž dokládali oprávněnost svých žádostí, představuje soubor hodnotových kritérií, jež v mentalitě podnikatelů reflektovala jejich vlastní mínění o své společenské potřebnosti a prospěšnosti. V hodnotovém žebříčku sebeoceňování podnikatelů na vysokém místě stála především loyality k dynastii, zemi a společnosti, projevovaná mimo hospodářskou sféru. Na dalších místech to byl poukaz na starobylou a ušlechtilou rodinnou tradici. Teprve pak vystupuje do popředí nejvlastnější sféra podnikatelských aktivit — zásluhy o hospodářský rozvoj míst, zemí a státu. Zde se hned od počátku objevuje konflikt mezi tím, co je považováno za samozřejmou společenskou úlohu stavu podnikatelů a tím, co je zvláštní, mimořádnou zásluhou o stát, obec a společnost. Právě v tomto bodu se vyjevila rozdílnost vnímání funkce a poslání podnikatele v mentalitě podnikatelstva samotného na jedné a např. státní resp. zemské byrokracie na druhé straně. Hlubší propast ve vnímání podnikatele existovala zřejmě mezi podnikatelstvem na jedné a mentalitou ostatních vrstev městské populace na druhé straně.